

Mirosław Nagielski
(Uniwersytet Warszawski)

HISTORIOGRAFIA WOJSKOWA EPOKI NOWOŻYTNEJ (XVI-XVII WIEKU)

– STAN BADAŃ I PERSPEKTYWY ROZWOJU

Od wielce przydatnego i niemal kompletnego dzieła Benona Miśkiewicza omawiającego dokonania historiografii wojskowej do 1995 r. upłynęło już ponad 20 lat. Znany z wielu publikacji dotyczących kwestii metodologicznych przedstawił rozwój polskiej historiografii wojskowej od połowy XIX w., tj. okresu gdy nastąpiło wyraźne wyodrębnianie się pozycji z zakresu badań nad wojskiem i wojskowością aż po schyłek XX w. Omówił szczegółowo dorobek wybitnych historyków wojskowości tak w kraju jak zagranicą, ukazując także wiodące ośrodki specjalizujące się w badaniach nad dziejami wojen i wojskowością, znane seminaria, które wykreowały duże zespoły młodych badaczy tej specjalizacji i wreszcie przedstawił problematykę badawczą polskiej historiografii wojskowej w latach 1945-1989¹. Autor tenże zwrócił uwagę na zmiany zachodzące w rozwoju polskiej historiografii wojskowej na przełomie XX/XXI wieku co wiąże się nie tylko z likwidacją Wojskowego Instytutu Historycznego (2001)², ale przede wszystkim przejęciem badań nad dziejami wojska przez ośrodki cywilne – uniwersytety. Z jego badań wynika, że badania nad historią wojskową prowadzono w 2006 r. na 17 katedrach i zakładach (w tym względzie dominują ośrodki w Toruniu i Poznaniu) a badaczy, którzy zajmują się wyłącznie tą problematyką prof. B. Miśkiewicz określił na 70 historyków³. Nie ulega jednak wątpliwości, że B. Miśkiewicz słusznie zwrócił uwagę na negatywy jakie występują w nowych wyzwaniach uprawiania historii wojskowej; do nich zaliczył:

- nadmiernie swobodne pojmowanie odtwarzania dziejów,
- chaos w założeniach metodyczno-metodologicznych w wielu pracach,

¹ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa*, Poznań 1996, s. 339-361.

² Jako jednostki prowadzące badania historyczno-wojskowe pozostały w strukturach wojska: Katedra Historii Sztuki Wojennej w AON w Warszawie oraz Zakład Historii Marynarki Wojennej i Morskiej sztuki Operacyjnej w Akademii Marynarki Wojennej. Utworzono także Wojskowe Biuro Badań Historycznych ale nie jest ono w stanie ze względu na ograniczone etaty koordynować badań nad dziejami wojen i wojskowości w Polsce i zagranicą. Zob. B. Miśkiewicz, *Podstawowe etapy rozwoju polskiej historiografii wojskowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XLIV, Białystok 2007, s. 63-74.

³ Na podstawie uczestnictwa w VIII Forum Historyków Wojskowości, zob. *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku*, pod red. T. Dubickiego, T. Paneckiego, Częstochowa 2006, s. 355-358. Pamiętajmy jednak, że niemal połowa badaczy zajmujących się tą problematyką nie bierze z różnych względów udziału w tego typu zjazdach historyków wojskowości stąd ich liczbę należy przynajmniej pomnożyć przez dwa.

-podporządkowywanie interpretacji wydarzeń nowo wyznawanym wartościom⁴.

Od tego czasu brakuje dla historiografii wojskowej kompleksowego ujęcia, które nie tylko prezentowałyby dorobek historyków zajmujących się problematyką wojskową, ale przedstawiało takie zagadnienia jak:

-stan badań nad wojskiem epoki nowożytnej,

-wiodące ośrodki specjalizujące się w badaniach nad historią wojen i wojskowości,

-osiągnięcia polskich badaczy tak w ujęciu monograficznym jak syntez, których brakuje dla epoki nowożytnej,

-nadal występowanie istotnych białych plam i tematów pomijanych w badaniach a dotyczących głównie sfery ekonomicznej i logistyki wojennej, a więc szerokiego wachlarza problemów związanych z finansowaniem wojska.

Niniejsza próba ukazania stanu polskiej historiografii wojskowej nie dotyczy prac omawiających problematykę wojenną XVIII w. Okres ten bowiem omawia w swoich pracach jak w przygotowywanym artykule do druku Tomasz Ciesielski⁵. Autor ten słusznie zwrócił uwagę na następujące kwestie związane z rozwojem historiografii wojskowej począwszy od schyłku lat 80. XX w.:

-dominacji badań nad dziejami wojska i wojskowości w XVII w. przy znacznie mniejszym zainteresowaniu badaczy wiekiem XVI jak XVIII,

-mimo dominacji kilku szkół historycznych, gdzie badania nad wojskowością staropolską potraktowane są priorytetowo (Warszawa, Toruń, Poznań, Wrocław) są one prowadzone niemal we wszystkich ośrodkach akademickich w Polsce, choć często nie zauważalne z powodu ograniczonej komunikacji naukowej,

-badanie nad dziejami wojska Rzeczypospolitej są prowadzone także przez historyków spoza Polski, tj. badaczy z Rosji (I. Babulin, A. Filuszkina, A. Małowa czy K. Koczegarowa), Białorusi (H. Sahanowicz), Ukrainy (W. Brechunenko, O. Sokirko), Litwy (G. Lesmajtis, V. Rakutis) czy z Wielkiej Brytanii (R. Frost) o czym często zapominamy. Ich dorobek jest o tyle istotny, iż ukazuje pogląd na rozwój wojskowości staropolskiej z drugiej strony, wskazując na odmienne uwarunkowania wojskowości państw będących w konfrontacji z siłami Rzeczypospolitej,

⁴ Ibidem, s. 72-73.

⁵ Zob. T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009 (tamże obfita bibliografia do dziejów wojen i wojska koronnego doby panowania dwóch Wettinów); zob. także, Idem, *Stan badań nad wojskowością Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku* (w druku).

-otwarcie bibliotek i archiwów w krajach postsowieckich spowodowało że skupiono się na badaniu głównie teatru wschodniego Rzeczypospolitej podczas gdy do przebadania mają historycy bogate zasoby w ośrodkach Europy zachodniej i środkowej,

-poza dominacją wojennego XVII w. rzuca się w oczy także ukierunkowanie badań na problematykę ściśle militarną, tj. odtwarzanie przebiegu poszczególnych kampanii i bitew a pomijanie istotnej problematyki związanej z przygotowaniem działań wojennych (logistyki wojskowej)⁶. Należy podkreślić, iż podstawowe prace dotyczące strategii, sztuki operacyjnej czy taktyki stworzone zostały przez naszych mistrzów w okresie przed rokiem 1996 i są udziałem tak wybitnych historyków wojskowości jak Stanisław Herbst, Wiesław Majewski czy Janusz Wojtasik. W wielu wypadkach są to opracowania artykułowe a nie monograficzne i z tych dwóch powodów nie znalazły się one w omówieniu dorobku polskiej historiografii dt. wojen i wojskowości epoki nowożytnej dla XVI–XVII w. głównie powstałych już w XXI wieku. Trudno sobie także wyobrazić badania nad potopem i kampanią wiedeńską bez dorobku w tym względzie prof. Jana Wimmera, który w nowych edycjach swych prac wprowadził istotne korekty do swych ustaleń tyczących tych zagadnień⁷. Oczywiście nie oznacza to, iż od tego okresu badania nie posunęły się naprzód szczególnie odnoszące się do działań wojsk tureckich tak poprzedzających batalię wiedeńską jak odnoszące się do 1683 r.⁸

Na istotne problemy związane ze stanem badań nad wojskowością polsko-litewską doby nowożytnej zwrócił uwagę w swych pracach Jerzy Maroń⁹. Przegląd badań historyczno-wojskowych poczynając od E. Kotłubaja i T. Korzona po czasy nam współczesne zawarł w wydanej pracy w 2013 r. o osobliwościach polskiej historii wojskowości, gdzie dokonał także krytyki dokonań zawodowych oficerów¹⁰. W ostatniej pracy dotyczącej badań W. Konopczyńskiego, W. Czaplńskiego i S. Herbsta omówił twórczość znanych historyków wojskowości: T. Nowaka, T. Rawskiego oraz R. Majewskiego. Autor zamieścił także bibliografię ich cytowanych prac, w tym także W. Czaplńskiego. Jest to praca ukazująca

⁶ Ibidem.

⁷ J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku, wyd. II poszerzone*, Oświęcim 2013; Idem, *Polska-Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku*, Oświęcim 2013.

⁸ Mamy tu na myśli prace A. Witkowicza, *Czerwone sztandary Osmanów. Wojna roku 1683 opisana na nowo*, Warszawa 2016; Idem, *Kara Mustafa nad Dnieprem: geneza, przebieg i skutki wojny czehryńskiej 1678 r.*, Zabrze 2017.

⁹ J. Maroń, *Polskie badania nad historią wojskowości epoki staropolskiej*, w: *Studia i materiały do dziejów nowożytnych*, pod red. K. Matwijowskiego i S. Ochman-Staniszeńskiej, „Prace Historyczne”, t. 13, Wrocław 1996, s. 208-210.

¹⁰ Idem, *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.

funkcjonowanie seminariów historyczno-wojskowych poprzez warsztaty i dokonania mistrzów, a uwzględniająca także dokonania ich uczniów¹¹.

Problematyką przemian zachodzących w badaniach nad epoką wczesnonowożytną po 1989 r. zajął się również Jacek Wijaczka, który omawiając dokonania polskiej historiografii w okresie transformacji poświęcił wiele uwagi także dokonaniom historyków wojskowości¹². Autor ten słusznie zwrócił uwagę na bardzo istotny dorobek dla badań nad dziejami armii koronnej XVI w. Marka Plewczyńskiego. Nie licząc szeregu artykułów tegoż autora dt. struktury, organizacji, składu społeczno-narodowego sił koronnych za dwóch ostatnich Jagiellonów¹³. Swoje kilkudziesięcioletnie badania nad wojskiem koronnym w XVI w. podsumował w trzypiętomowej syntezie prezentującej działania wojenne na kilku teatrach operacyjnych: pruskim, wschodnim oraz płd.-wsch. (starcia z Mołdawianami oraz ordą budziacką i krymską)¹⁴. Autor poza przedstawieniem organizacji sił zbrojnych Korony przedstawił działania wojenne oraz scharakteryzował ówczesną sztukę wojenną na tle wojskowości europejskiej. W tomie drugim zamieścił aneksy zawierające rotmistrzów koronnych z lat 1506-1573 oraz rotmistrzów i towarzyszy jazdy obrony potocznej z lat 1548-1573¹⁵. W tomie trzecim znajdujemy obszerną bibliografię tak źródeł jak prac, które ukazały się w ostatnim okresie a wzbogaciły naszą wiedzę o wojskowości XVI-wiecznej Polski. Znajdujemy tu także pozycje, które dotyczą nie tylko działań wojennych w tym okresie, ale składu i organizacji armii koronnej oraz kadry dowódczej.

Na uwagę zasługuje przegląd badań nad armią koronną w czasach dwóch pierwszych Wazów autorstwa Przemysława Gawrona. Autor przeprowadził dokładną analizę dokonań polskiej historiografii nt. wojsk kwarcianych w latach 1587-1648, wskazując tak postęp w wielu tematach jak zaniechania dotyczące głównie opracowań dotyczących jednostek zaciągu cudzoziemskiego. Słusznie zauważył, że badania nad husarią zdominowały publikacje poświęcone ówczesnej armii koronnej kosztem innych rodzajów kawalerii, a w szczególności piechoty. Nie sposób się także nie zgodzić z autorem, że opracowania dotyczące armii koronnej za Władysława IV prezentują się o wiele lepiej niż za jego

¹¹ Idem, *Znani, nieznani i zapoznani historycy wojskowości z kręgu Władysława Konopczyńskiego i Stanisława Herbsta*, Wrocław 2018.

¹² J. Wijaczka, *historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny*, „Historyka. Studia metodologiczne”, t. 47, 2017, s. 7-75.

¹³ M. Plewczyński, *Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501-1573*, w: SMHW, t. XXXV, s. 33-56; Idem, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*, Siedlce 2002.

¹⁴ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska XVI wieku*, t. I. *Lata 1500-1548*, Zabrze 2011, t. II. *Lata 1548-1575*, t. III. *Lata 1576-1599*, Zabrze 2013. Zob. także wydanie poprawione t. I i II wydane przez wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 1917-1918.

¹⁵ Ibidem, t. II. *Lata 1548-1575*, Oświęcim 2018, s. 283-380.

poprzednika Zygmunta III¹⁶. W swym artykule wymienia kilkaset pozycji odnoszących się bezpośrednio i pośrednio do dziejów armii koronnej w ww. okresie, w tym cytując liczne publikacje artykułowe powstałe po zakończeniu II wojny światowej. W naszym przypadku ograniczamy się do prac głównie o charakterze monograficznym i powstałych z początkiem lat 90. XX w.

Z prac poświęconych poszczególnym rodzajów broni na uwagę zasługuje przede wszystkim praca A. Bołdyrewa o piechocie zaciężnej w Polsce w I połowie XVI w., która ukazuje nie tylko organizację tej formacji, jej finansowanie, ale także uzbrojenie, kadrę dowódczą i żołnierzy oraz udział w kampaniach wojennych przeciwko Moskwie, Mołdawii, Zakonowi Krzyżackiemu czy w walkach z ordą tatarską¹⁷. Niestety inne formacje nie doczekały się tak wszechstronnego opracowania poza obroną potoczną, którą w okresie poprzednim opracowali Z. Spieralski¹⁸ i M. Plewczyński¹⁹.

Podobnej syntezy dla XVII wieku nie mamy choć do takiego kompendium wiedzy o organizacji, strukturze, liczebności oraz kadrze dowódczej pretenduje kolejne wydanie poszerzone autorstwa Jana Wimmera ukazujące wojsko koronne w II połowie XVII w.²⁰ Autor wykorzystał bowiem najnowsze prace które ukazały się w ostatnich 20 latach takich badaczy jak M. Wagner, T. Ciesielski, B. Dybaś, A. Rachuba, J. Urwanowicz, E. Janas, M. Nagielski, Z. Hundert oraz wielu innych. Praca ta stanowi podsumowanie naszej wiedzy o wojsku koronnym dla II połowy XVII w. I choć cały czas ukazują się badania cząstkowe prezentujące poszczególne kampanie, bitwy czy biografie kadry naczelnego dowództwa to pozycja ta jest wzorem jak należy ukazywać poszczególne okresy polskiej wojskowości. Dla Wielkiego Księstwa Litewskiego dla wyższej kadry dowódczej sił litewskich poza pracami H. Wisnera²¹ i A. Rachuby²² w ostatnim okresie ukazało się szereg biografii wojskowych

¹⁶ P. Gawron, *Półwiecze polskich badań nad armią koronną w czasach dwóch pierwszych Wazów (1587-1648). Osiągnięcia i widoki na przyszłość*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI pod red. W. Walczaka, K. Łopateckiego, Białystok 2013, s. 201-239.

¹⁷ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.

¹⁸ Z. Spieralski, *Obrona potoczna*; w: *Pamiętnik VIII powszechnego zjazdu historyków polskich, Historia wojskowości*, Warszawa 1960.

¹⁹ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI wieku*, Warszawa 1985.

²⁰ J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, wyd. II, Oświęcim 2013.

²¹ Zob. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. II, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego – dyplomacja – varia*, Warszawa 2004.

²² Na uwagę zasługują publikacje artykułowe A. Rachuby dotyczące wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w., zob. Idem, *Sily zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” t. III/3, Warszawa 1994, s. 379-410; Idem, *Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648-1667*; w: *Od armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Toruń 1998, s. 57-71; Idem, *Wysilek mobilizacyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648-1667*, w: SMHW, t. 43, Białystok 2007, s. 181-197. Brak jednak nadal syntezy dotyczącej wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce nowożytnej.

ogrywających ważną rolę nie tylko na polu Marsa ale także w życiu polityczno-parlamentarnym Rzeczypospolitej. Do nich należą przede wszystkim prace U. Augustyniak o hetmanie Krzysztofie Radziwille²³, K. Bobiatyńskiego o działalności hetmana Michała Kazimierza Paca²⁴ czy A. Majewskiego o Aleksandrze Hilarym Połubińskim²⁵ czy z kadry koronnej P. Salomona o gen. artylerii koronnej Marcinie Kazimierzu Kątskim, choć opracowanie pełnej jego biografii czeka na swego historyka²⁶.

Ze względu na istotną rolę w wojskowości staropolskiej sił nadwornych wystawianych przez elity polityczne Rzeczypospolitej powstało wiele prac dotyczących magnaterii kresowej, która z wielu względów (ochrony własnych dóbr, walki z Tatarami i kolejnymi powstaniem kozackimi, buntami ludności we własnych latyfundiach czy wreszcie do porachunków pomiędzy sobą) utrzymywała oddziały nadworne, które na kresach pld.-wsch. Rzeczypospolitej wspierały siły kwarciane a następnie komputowe. Mowa przede wszystkim o tak znanych postaciach jak Jerzy i Krzysztof Zbaraski, Konstanty Wasyl i Janusz Ostrogski, rody Potockich, Lubomirskich, Sieniawskich i Wiśniowieckich O ich roli w organizacji obrony województw ukraińskich Rzeczypospolitej pisali m.in. Z. Anusik, T. Chynczewska-Hennel, A. Filipczak-Kocur, J. Dorobisz M. Kupczewska, J. Długosz czy M. Ujma. Z pozycji monograficznych wymienimy wybrane prace Z. Anusika²⁷, T. Kempy²⁸, I. Czamańskiej²⁹ czy S. Cynarskiego³⁰.

Biografistyka wojskowa zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na sporą ilość biogramów wojskowych w Polskim Słowniku Biograficznym, kolejne biografie hetmanów³¹, liczne pocztę hetmańskie w ujęciu popularno-naukowym, ale specjalistyczne słowniki biograficzne kadry oficerskiej wojsk Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W tym miejscu przede wszystkim należy umieścić 3-tomowy słownik biograficzny oficerów polskich II połowy XVII w., w którym znajdujemy 1574 biogramy dowódców, rotmistrzów,

²³ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, Warszawa 2001; zob. Eadem, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

²⁴ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

²⁵ A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński (1626-1679). Marszałek wielki litewski*, Warszawa 2017.

²⁶ P. Salomon, *Marcin Kazimierz Kątski 1635-1710. Zarys biograficzny*, Kraków 2013.

²⁷ Z. Anusik, *Studia i szkice staropolskie*, Łódź 2011 (tamże studia nad rodami Lubomirskich, Zbaraskich, Kalinowskich, Strusiów, Koreckich, Wiśniowieckich i Ostrogskich).

²⁸ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, Toruń 1997; Idem, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2003.

²⁹ I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.

³⁰ S. Cynarski, *Dzieje rodu Lanckorońskich. Sprawy kariery urzędniczej i awansu majątkowego*, Warszawa-Kraków 1996.

³¹ W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław 2002; R. Przybyliński, *Hetman wielki koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540-1585)*, Toruń 2002; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702). Polityk i dowódca*, Siedlce 1997; Ł. Winczura, *Hetman hetmanów. Jan Amor Tarnowski (1488-1561)*, Kraków 2005; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612-1655 wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000.

namiestników, chorążych i poruczników armii koronnej. To nieoceniona pomoc w badaniu składu społeczno-narodowego armii koronnej II połowy XVII w. M. Wagner jest także autorem pracy istotnej dla ukazania kadry dowódczej sił koronnych nie tylko pod względem ich działalności zawodowej, ale udziału w życiu publicznym Rzeczypospolitej, statusu społeczno-ekonomicznego i mechanizmów awansu, co wiąże się z ukazaniem klientelizmu wojskowego, tj. relacji patron-klient w relacjach wojskowych³². Do tego rodzaju badań nieodzowne jest zapoznanie się z biogramami wybitnych dowódców, pułkowników i rotmistrzów sił tak koronnych jak litewskich, które znajdujemy w Polskim Słowniku Biograficznym zawierającym także opisy bibliograficzne do prezentowanych postaci³³.

Lepiej prezentuje się problematyka dotycząca genezy, funkcjonowania rejestrowego wojska zaporoskiego w służbie Rzeczypospolitej. Prace bowiem Z. Wójcika i W. Serczyka były pracami popularno-naukowymi i brak było pozycji dotyczących Kozaczyzny zaporoskiej w granicach Rzeczypospolitej. Lukę tę częściowo uzupełniły prace M. Franza³⁴ i biografia B. Chmielnickiego J. Kaczmarczyka pisana dawno bo w 1988 r. Trudno także za wyczerpujące w tej kwestii uznać opracowanie biogramów wybranych hetmanów sił zaporoskich pozostających w służbie Rzeczypospolitej³⁵.

Szczególnie trudna jest sytuacja dla badań nad wojskiem kwarcianym w latach 1563-1648 gdyż nie zachowały się rachunki skarbowo-wojskowe dla panowania dwóch pierwszych Wazów takie jakie mamy dla II połowy XVII w. tj. w latach 1648-1696³⁶. Jeśli epoka batoriańska i wyprawy na Moskwę lat 1579-1581 zyskały szczegółowe opracowania ze strony Henryka Kotarskiego³⁷ to już panowanie Zygmunta III pozostawia wiele do życzenia. Wprawdzie zostały opracowane kampanie na teatrze tak inflanckim, wschodnim i pld.-wsch. ale brak jest syntetycznego opracowania tego okresu pod względem przemian w wojskowości staropolskiej na skutek wpływów tak sztuki zachodnioeuropejskiej (wojny ze Szwecją) jak

³² M. Wagner, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015.

³³ P. Gawron jedynie dla okresu 1587-1648 wyliczył 39 biogramów zawartych w PSB; dla całej epoki nowożytnej będzie ich ponad sto. P. Gawron, *Półwiecze polskich badań nad armią koronną...*, s. 220-221; por. M. Nagielski, *Wojskowi epoki nowożytnej w Polskim Słowniku Biograficznym w tomach 45-47 wydanych w latach 2007-2011*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4, s. 765-779.

³⁴ M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny zaporoskiej w XVI-XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002; Idem, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku*, Toruń 2006.

³⁵ *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera, Zabrze 2010.

³⁶ Za wyjątkiem lat 1667-1673, który to okres omówiony został skrótowo przez K. Zajęca, *Wojsko Rzeczypospolitej w latach 1668-1673*; w: SMHW, t. V, Warszawa 1960, s. 184-243. Okresem tym zajął się obecnie Z. Hundert, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669-1673*, Oświęcim 2014.

³⁷ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576-1582. Sprawy organizacyjne*, cz.1, SMHW, t. XVI/2, 1970; cz. 2 Ibidem, t. XVII/1, 1971; cz. 3, Ibidem, t. XVII/2, 1971; cz. 4 Ibidem, t. XVIII/1, 1972; cz. 5, Ibidem, t. XVIII/2, 1972.

wschodniej (dymitriady i wojna z Moskwą w latach 1609-1619). Prac poświęconych wojsku kwarcianemu jest niewiele a koncentrują się one na badaniu kampanii i bitew szczególnie w I połowie XVII w., kadrze dowódczej czy reformom jakie mają miejsce w dobie panowania Władysława IV. Na uwagę zasługują prace A. Filipczak-Kocur³⁸, P. Gawrona³⁹, K. Kościelniaka⁴⁰, R. Sikory⁴¹ D. Skorupy⁴² czy D. Milewskiego⁴³.

Z syntez dotyczących trzech rodzajów broni w epoce nowożytnej: piechoty, jazdy i artylerii do chwili obecnej mamy jedynie dawne ale rzetelne opracowanie Jana Wimmera⁴⁴. Ukazały się wprawdzie opracowania cząstkowe dotyczące husarii, jazdy pancernej czy chorągwi lekkich wołosko-tatarskich jak liczne artykuły prezentujące stan artylerii, cekhauzów oraz kadry oficerskiej tych formacji, ale brak nadal opracowania całościowego. Do prac tych powrócimy niżej. Warto zatem przedstawić jakie prace ukazały się w ostatnich kilkunastu latach a dotyczyły formacji tak wojsk państwowych jak niepaństwowych, głównie samorządowych. I tak w składzie tych pierwszych widzimy: wojska zaciężne (jazdę obrony potocznej, wojsko kwarciane a następnie od 1652 r. komputowe), piechotę wybraniecką wprowadzoną przez Stefana Batorego, wojsko zaporoskie, tzw. rejestrowe opłacane ze skarbu Rzeczypospolitej oraz pospolite ruszenie. Do chwili obecnej nie mamy syntetycznego opracowania tych formacji poza pracą K. Łopateckiego ukazującą pospolite ruszenie w Koronie oraz służbę ziemską na Litwie do połowy XVII w. Autor przedstawił również istniejące normy prawne dotyczące pospolitego ruszenia, próby zreformowania pospolitego ruszenia w XVII w. oraz wpływ jednostek wojsk zaciężnych na organizację pospolitego ruszenia⁴⁵. Cennym uzupełnieniem dotyczącym powoływania i udziału w wyprawach wojennych pospolitego ruszenia doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego jest praca L.A. Wierzbickiego⁴⁶. Nie podajemy wielu publikacji artykułowych odnoszących się do

³⁸ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648*, Warszawa 2006.

³⁹ P. Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581-1646*, Warszawa 2010.

⁴⁰ K. Kościelniak, *Kadra oficerska w wojsku koronnym w latach 1576-1648. Studia nad zawodem wojskowym*, Toruń 2011.

⁴¹ R. Sikora, *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626-1629. Kryzys mocarstwa*, Poznań 2005.

⁴² D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623*, Warszawa 2004.

⁴³ D. Milewski, *Moldawia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626-1629)*, Oświęcim 2014.

⁴⁴ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.

⁴⁵ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

⁴⁶ L.A. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670-1672*, Lublin 2011.

problematyki pospolitego ruszenia w kontekście jej udziału w bitwach i bataliach toczonych głównie w XVII w.⁴⁷

Nie mamy także syntezy dotyczących roli Kozaczyzny zaporoskiej w dziejach I Rzeczypospolitej, która ukazałaby nie tylko sztukę wojenną Kozaków zaporoskich, ich udział w wysiłku zbrojnym państwa polsko-litewskiego w XVI-XVII wieku (w tym przypadku mamy szereg opracowań cząstkowych ilustrujących udział Kozaków rejestrowych w poszczególnych kampaniach i bitwach toczonych przez wojska koronne) ale wykorzystując ustalenia także historiografii ukraińskiej przedstawiła ocenę powstania B. Chmielnickiego i możliwości rozwiązania problemu kozackiego w I połowie XVII w.⁴⁸

Przy prezentacji polskiej historiografii dotyczącej opracowania poszczególnych formacji wojsk niepaństwowych również należy stwierdzić duże braki w tym względzie. Najlepiej przedstawiają się badania dotyczące wojsk wystawianych przez poszczególne ziemie i województwa tzw. sił powiatowych, w tym pomiarowych (dymowych i łanowych). Tu należy wymienić badania D. Kupisza⁴⁹, oraz wielu historyków, którzy przedstawili udział tych jednostek samorządu szlacheckiego w działaniach wojennych głównie XVII w.⁵⁰

Omawiając dorobek polskiej historiografii względem prac ukazujących poszczególne bronie; najwięcej pozycji poświęcono husarii – jeździe przełamania, gdzie dominują ostatnio popularnonaukowe prace Radosława Sikory.⁵¹ Cenną jest praca Z. Hunderta szczegółowo prezentująca husarię w dobie wojen polsko-tureckich w latach 1672-1676⁵². Dużo mniej miejsca poświęcono natomiast jeździe kozackiej (pancernej)⁵³. M. Kosowski zajął się ukazaniem roli rot wołoskich w wojsku koronnym w II połowie XVII w., które często działały w szpicie przedniej ,pełniąc rolę rozpoznania, związania sił przeciwnika oraz

⁴⁷ Zob. przykładowo: L.A. Wierzbicki, *Uczestnicy wypraw pospolitego ruszenia koronnego w czasach panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*; w: *Spoleczeństwo staropolskie. Seria nowa; Spoleczeństwo a wojsko*, t. IV, Warszawa 2015; M. Nagielski, *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii Zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649- 1651)*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, t. 3, Zabrze 2009, s. 94-112.

⁴⁸ Najwięcej uwagi w ostatnim 10-leciu poświęcili historycy unii hadziackiej i możliwości przekształcenia Rzeczypospolitej w państwo trojga narodów; zob. P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660*, Warszawa 2008; *W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od historii do literatury*, pod red. P. Borka, Kraków 2008; *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego, Warszawa 2008.

⁴⁹ D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717*, Lublin 2018; Idem, *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018.

⁵⁰ Oddziałami pospolitego ruszenia i jednostkami dymowo-łanowymi zajmowali się m.in. T. Ciesielski, A. Borowiak, M. Gawęda czy Z. Hundert. Niebawem ukaże się drukiem cenna rozprawa doktorska autorstwa B. Staręgowskiego, *Formacje zbrojne samorządu szlacheckiego województw poznańskiego i kaliskiego w okresie panowania Jana Kazimierza (1648-1668)*, Lublin 2019.

⁵¹ R.Sikora, *Fenomen husarii*, Toruń 2005; Idem, *Z dziejów husarii*, Warszawa 2010; por. Z. Żygulski jun., *Husaria polska*, Warszawa 2000.

⁵² Z.Hundert, *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672-1676*, Oświęcim 2014.

⁵³ M. Hubka, *Jazda polska doby Wazów. Organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Piotrków Trybunalski 2007; B. Głubisz, *Jazda kozacka w armii koronnej 1549-1696*, Poznań 2016.

zdobycia o nim informacji (tzw. języka)⁵⁴. Więcej publikacji, głównie artykułowych, mamy o rotach tatarskich funkcjonujących tak w armii koronnej jak litewskiej w II połowie XVII w. Poza starszymi pracami J. Tyszkiewicza⁵⁵ i P. Borawskiego⁵⁶ warto wymienić prace A. Rachuby i M. Nagielskiego omawiające funkcjonowanie rot tatarskich w obu komputach armii Rzeczypospolitej⁵⁷. Niewiele miejsca poświęcono także jednostkom zaciągu cudzoziemskiego, tj. piechocie, dragonii, rajtarii i arkebuzerii. O ile piechotę zaciągu niemieckiego omówił w swej pracy J. Wimmer to o dragonii mamy obecnie ciekawy artykuł M. Wagnera, ale formacja ta wymaga odrębnego opracowania⁵⁸. Podobnie brak syntetycznego opracowania tak rot arkebuzerskich zaciągu narodowego jak rajtarskich i arkebuzerskich zaciągu cudzoziemskiego służących w wojsku koronnym w II połowie XVII w.⁵⁹ Tematy te winny być opracowane w ramach powstających dysertacji doktorskich w wiodących ośrodkach specjalizujących się w badaniach nad dziejami wojen i wojskowości.

Do białych plam w naszej historiografii należą badania nad załogami miast królewskich, nie wyłączając m. Gdańska, które jako jedyne w dobie potopu poza Kamieńcem Podolskim i Lwowem nie dostało się pod władzę Karola X Gustawa. Nie lepiej prezentują się badania nad wojskami ordynackimi w Koronie: zamojską, pińczowską i ostrogską. Badacze koncentrują się bowiem na ukazaniu ich roli w życiu gospodarczym regionu, poszczególnych ordynatach oraz kompleksach dóbr ziemskich wchodzących w ich obręb. Lepiej wygląda sytuacja przy omówieniu jednostek gwardii królewskiej tak za Wazów jak królów rodaków: Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III. Brak jednak syntetycznej pracy dt. oddziałów nadwornych polskich monarchów począwszy od pierwszych Jagiellonów po schyłek XVII wieku. Okres bowiem panowania w Rzeczypospolitej Wettynów został omówiony przez T. Ciesielskiego w jego pracy o wojsku koronnym za Augusta III⁶⁰.

Także wobec braku źródeł spowodowanych stratami wynikłymi z wojennego panowania Jana Kazimierza (wojny kozackie oraz działania na teatrze wschodnim z Moskwą

⁵⁴ M. Kossowski, *Chorągwie wołoskie w wojsku koronnym w II poł. XVII wieku*, Zabrze 2011.

⁵⁵ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989.

⁵⁶ P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986; Idem, *Ziemska służba wojskowa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII wieku*, Zabrze 2013.

⁵⁷ A. Rachuba, *Tatarzy w siłach zbrojnych wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwsza połowa wieku XVII*, w: *Afryka, Orient, Polska. Prace ofiarowane prof. Andrzejowi Dziubińskiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 2007, s. 169-180; M. Nagielski, *Chorągwie tatarskie w armii koronnej w II połowie XVII wieku*; w: *Polska-Mazowsze. Dzieje polityczno-militarne, gospodarka, kultura. Księga jubileuszowa dedykowana prof. Januszowi Szczepańskiemu*, Pułtusk 2013, s. 375-390.

⁵⁸ M. Wagner, *Formacje dragońskie w armii koronnej w czasach Jana III Sobieskiego. Lata 1667-1696*, w: *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. V pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2014, s. 104-136.

⁵⁹ M. Nagielski, *Organizacja rajtarii i arkebuzerii koronnej w XVII wieku*, w: *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, pod red. K. Łopateckiego, Zabrze 2011, s. 197-215.

⁶⁰ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.

do 1667 r.) słabo prezentują się badania nad jednostkami prywatnymi magnaterii tak koronnej jak litewskiej. Jedyne z zestawień sił uczestniczących w działaniach wojennych, głównie z okresu wojen kozackich, możemy wyodrębnić oddziały pańskie wystawiane przez dygnitarzy Rzeczypospolitej na poszczególne kampanie wojenne. Stanowczo lepiej prezentują się badania nad twierdzami prywatnymi jak choćby Radziwiłłów w Słucku, Nieświeżu czy Birżach⁶¹. Wyzwaniami dla współczesnych historyków są badania poświęcone innym jednostkom, które funkcjonowały w Rzeczypospolitej a nie pobierały środków z budżetu państwowego. Do nich zaliczymy jednostki:

- wolontariuszy, tj. wystawiane przez osoby prywatne na kampanie wojenne i nie pobierające żołdu a żyjące z łupów uzyskanych na nieprzyjacielu (Lisowczycy⁶², oddziały współdziałające z siłami komputowymi na teatrze wschodnim w dobie wojen z Moskwą),
- jednostki lenników Rzeczypospolitej działające wraz z siłami polsko-litewskimi na wszystkich trzech teatrach operacyjnych,
- chorągwie dworzańskie bezpośredniej ochrony monarchy powoływane np. w dobie wojen kozackich Jana Kazimierza Wazy.

Wielu badaczy zajęło się innymi aspektami związanymi z funkcjonowaniem wojska w epoce nowożytnej; do nich zaliczamy prace nad dyscypliną, morale żołnierzy tak w okresie toczonych działań jak w okresie pokojowym⁶³, relacjami między wojskiem a społeczeństwem szlacheckiej Rzeczypospolitej czy wreszcie konfederacjami wojskowymi, które choć zawsze miały podłoże ekonomiczne często włączały się w wir walki politycznej jak to miało miejsce w kilku konfederacjach XVII w. Tematyką tą zajmowali się J. Urwanowicz⁶⁴, E. Janas⁶⁵ i A. Rachuba⁶⁶ nie licząc opracowań cząstkowych dotyczących dziejów konfederacji czy przywódców związku.

Odrębnym tematem są relacje wojska z własnym społeczeństwem. Źródeł do tej problematyki jest wiele głównie w księgach grodzkich i ziemskich, gdzie znajdujemy protestacje na przechodzące chorągwie tak na teatr działań wojennych jak na leża po ich zakończeniu. Ten czarny obraz wojska należy zweryfikować gdyż nieopłacone wojsko nie miało często innych możliwości zdobycia aprowizacji jak grabież czy zajazd dóbr i to często duchownych i szlacheckich. Tą problematyką zajął się ostatnio Tadeusz Srogosz, ukazując

⁶¹ Omówił je prezentując ww. twierdze B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998 (indeks).

⁶² H. Wisner, *Lisowczycy*, Warszawa 1995.

⁶³ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.

⁶⁴ J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”*. *Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*, Białystok 1996.

⁶⁵ E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663*, Lublin 1998.

⁶⁶ A. Rachuba, *Konfederacje wojska litewskiego 1655-1663*, Zabrze 2010.

złożone relacje jakie miały miejsce między wojskiem a społeczeństwem szlacheckiej Rzeczypospolitej, wskazując jednocześnie perspektywy dalszych badań nad tą problematyką⁶⁷.

Największe zainteresowanie badaczy szczególnie młodszej generacji dotyczy prowadzonych kampanii i batalii przez siły Rzeczypospolitej. W ostatnich dwóch dekadach ukazało się bowiem wiele pozycji monograficznych ukazujących przebieg działań wojennych na trzech teatrach operacyjnych: inflancko-pruskim, wschodnim i południowo-wschodnim, których nie sposób wszystkich przedstawić. Pomijam oczywiście drobne studia artykułowe ilustrujące zmagania Rzeczypospolitej z Turcją, Chanatem Krymskim, Moskwą, Szwecją czy Brandenburgią w okresie potopu, a także kampanie i bitwy z serii Bellony. O wiele lepiej prezentuje się seria bitew i kampanii wydawanych przez wydawnictwo Inforteditions, a to z racji pełnego warsztatu, tj. uwzględnienia wykorzystanych źródeł tak rękopiśmiennych jak drukowanych. W ramach tej serii ukazującej się od 2004 r. z kilkudziesięciu wydanych dotąd pozycji warto wymienić prace: K. Bobiatyńskiego⁶⁸, K. Kossarzeckiego⁶⁹, J. Płosińskiego⁷⁰, T. Ciesielskiego⁷¹, D. Milewskiego⁷², A. Przepiórki⁷³, M. Wagnera⁷⁴, M. Markowicza⁷⁵, A. Borowiaka⁷⁶, W. Biernackiego⁷⁷ czy M. Gawędy⁷⁸. Z istotnych monografii, które wykorzystując źródła rękopiśmienne wniosły nowe ustalenia do ich przebiegu należy wymienić prace M. Balcerka dotyczące stanowiska księstw Kurlandii i Semigalii w dobie wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją⁷⁹, A. Ziembleskiej o roli Rygi dla państwa polsko-litewskiego⁸⁰, L.A. Wierzbickiego⁸¹, D. Kołodziejczyka o ejalecie kamienieckim⁸² czy M. Nagielskiego o rokoszu J. Lubomirskiego w latach 1665-1666⁸³.

⁶⁷ T. Srogosz, *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010; Idem, *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018.

⁶⁸ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004.

⁶⁹ K. Kossarzecki, *Kampania roku 1660 na Litwie*, Zabrze 2005.

⁷⁰ J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655-1657*, Zabrze 2006.

⁷¹ T. Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, Zabrze 2007.

⁷² D. Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, Zabrze 2007.

⁷³ A. Przepiórka, *Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607-1608*, Zabrze 2007.

⁷⁴ M. Wagner, *Wojna polsko-turecka 1672-1676*, t. 1-2, Zabrze 2009.

⁷⁵ M. Markowicz, *Najazd Rakoczego na Polskę 1657*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2011.

⁷⁶ A. Borowiak, *Powstanie kozackie 1638*, Zabrze 2010.

⁷⁷ W. Biernacki, *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649*, Zabrze 2006; Idem, *Łojów 31 lipca 1649. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2014.

⁷⁸ M. Gawęda, *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2013.

⁷⁹ M. Balcerk, *Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600-1629*, Poznań 2012.

⁸⁰ A. Ziembleska, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581-1621)*, Toruń 2008.

⁸¹ L.A. Wierzbicki, *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku*, Lublin 2005.

⁸² D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalec kamieniecki 1672-1699*, Warszawa 1994.

⁸³ M. Nagielski, *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011.

Historyków wojskowości interesowały także kwestie związane z badaniami nad składem społeczno-narodowym armii Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. Są to głównie przyczynki i artykuły prezentujące takie nacje służące w polsko-litewskim wojsku jak: Szkoci, Prusacy, Inflantczycy, Kurlandczycy, Czerkiesi i Nogajcy, Tatarzy, Mołdawianie czy Wołosi. Ostatnio zaprezentowano także, głównie oficerów, zasilających szeregi wojska Rzeczypospolitej przez Szkotów, Włochów, Francuzów oraz Szwedów (jako jeńcy włączani do sił polsko-litewskich). Brak jednak odrębnej monografii ukazującej mozaikę narodowościową wojska koronnego i litewskiego w XVI i XVII w. W tej mierze można wskazać publikacje M. Plewczyńskiego⁸⁴ oraz W. Kowalskiego⁸⁵. Szczególnie cenna jest praca M. Plewczyńskiego, który do 1574 r. szczegółowo przedstawił strukturę narodowościową sił zbrojnych armii koronnej (przedstawiono w pracy takie nacje jak: Litwini, Rosjanie, Rusini, Ormianie, Tatarzy, Turcy, Mołdawianie, Serbowie, Węgrzy, Czesi i Morawianie oraz Niemcy)⁸⁶. Podobnej pracy nie mamy dla XVII wieku a jedynie opracowania częściowe, co tym bardziej budzi zdziwienie gdyż napływ innych nacji szczególnie w dobie panowania polskich Wazów stwarza znacznie większą mozaikę narodowościową polsko-litewskich sił zbrojnych (Szwedzi, Kurlandczycy, Inflantczycy, Francuzi, Włosi a nawet Hiszpanie).

W ostatnim okresie ukazało się sporo przyczynków dotyczących uzbrojenia i oporządzenia wojsk koronnych, ale syntez i opracowań ukazujących używaną przez żołnierzy Rzeczypospolitej broń jest niewiele. Być może wynika to z faktu, iż nadal aktualną i wszechstronną jest praca Z. Żygulskiego juniora⁸⁷. Tu warto wymienić pracę A. Bołdyrewa o produkcji i dystrybucji broni w dawnej Polsce ale odnoszącej się do wieku XVI⁸⁸. Znamiennym jest bowiem, że zainteresowanie kwestiami gospodarczymi związanymi z utrzymaniem wojska, logistyką oraz przygotowaniem materiałowym dla projektowanych kampanii nie cieszy się takim zainteresowaniem badaczy jak opis samych batalii czy starć. A właśnie tym problemom poświęca wiele uwagi zachodnioeuropejska historiografia wojskowa. Wiąże się ta problematyka z badaniami nad odrębnością staropolskiej sztuki wojennej w stosunku do przemian zachodzących w wojskowości zachodnioeuropejskiej. Autorzy dopatrywali się wpływu na polsko-litewską wojskowość teatru działań oraz stałej konfrontacji z ordami tatarskimi. Stąd ograniczony wpływ „rewolucji militarnej” tak na

⁸⁴ M. Plewczyński, *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1995; Idem, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500-1574*, Oświęcim 2015.

⁸⁵ W. Kowalski, *Wielka emigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI – pierwszej połowie XVII wieku*, Kielce 2010.

⁸⁶ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla*, op. cit.

⁸⁷ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.

⁸⁸ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005.

struktury ustrojowe Rzeczypospolitej jak jej siły zbrojne. Dyskusję zapoczątkował Robert Frost, który przedstawił możliwości Rzeczypospolitej w dobie potopu wejścia do ekskluzywnego grona państw które przeszły etapy „rewolucji militarnej” a zarazem szukał przyczyn wycofania się z tej drogi państwa polsko-litewskiego⁸⁹. Historykiem, który odniósł się do tych problemów także przez pryzmat badań nad wojną trzydziestoletnią jest Jerzy Maroń⁹⁰. Nie ulega wątpliwości, że tematyka ta wymaga nowych studiów i jak podkreśla P. Gawron „uwzględniających nie tylko sferę stricte wojskową, ale także stosunek elit rządzących do armii i ponoszenia wydatków na cele wojenne”⁹¹.

Odrębnym tematem a istotnym dla wychowania, szkolenia wojskowego⁹² i wykreowania obrazu prawego żołnierza w literaturze są badania związane z ukazaniem takich problemów jak:

- wychowanie wojskowe w ramach funkcjonowania stanu szlacheckiego,
- wpływ środowiska wychowawczego na kształtowanie się postaw żołnierzy,
- obraz kształcenia wojskowego w polskich szkołach w XVI-XVII w.,
- wpływ edukacji zagranicznej nobilitas na edukację wojskową w epoce nowożytnej,
- praktyka czyli wpływ służby wojskowej (obozu wojskowego) na system szkolenia i wychowania żołnierzy,
- żołnierskie wartości w dobie wojny i pokoju,
- relacje pomiędzy wojskiem a społeczeństwem staropolskim w kontekście permanentnego nieopłacania żołnierzy⁹³.

Tymi problemami zajął się ostatnio Jan Ryś szczegółowo przedstawiając relacje pomiędzy oczekiwaniami społeczeństwa szlacheckiego wobec wojskowych a ponurą rzeczywistością wynikającą z anachronicznego systemu skarbowo-wojskowego Rzeczypospolitej i ograniczonego budżetu na cele wojenne. Jednak obraz żołnierza jaki przedstawia autor w konfrontacji z negatywnymi cechami żołnierskiej osobowości jest w sumie pozytywny. Píše bowiem: „W społeczeństwie, które pozostawało nieustannie pod groźbą wojny i w wojnie uczestniczyło, żołnierz był postacią mile widzianą i pomimo

⁸⁹ R. Frost, *Potop a teoria rewolucji militarnej*; w: *Rzeczpospolita w latach potopu*, pod red. J. Muszyńskiej, J. Wijaczki, Kielce 1996, s. 147- 165.

⁹⁰ J. Maroń, *Odmienności staropolskiej wojskowości*; w: *Między Zachodem a Wschodem...*, s. 301-307; Idem, *Na marginesie tzw. teorii rewolucji w wojskowości*, „Sobótka” t. 51, Wrocław 1996, s. 79-84; Idem, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław-Racibórz 2008; Idem, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000.

⁹¹ P. Gawron, *Półwiecze polskich badań nad armią koronną...*, s. 238.

⁹² Zob. *Szkolnictwo wojskowe I Rzeczypospolitej. 250. rocznica powstania Szkoły Rycerskiej*, pod red. W. Włodarkiewicza, Warszawa 2015.

⁹³ Zob. D. Żołędź, *Ideaty edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa-Poznań 1990.

łotrostwa i okrucieństwa witano go z honorami i przymykano oczy na ciemne strony jego charakteru”⁹⁴. Cenną dla badań nad szkolnictwem wojskowym w dawnej Rzeczypospolitej jest niedawno ukazała się na rynku księgarskim praca Józefa Piłatowicza⁹⁵.

Odrębnym zagadnieniem, którym zajęli się ostatnio historycy są zniszczenia wojenne wynikające z działań tak ord tatarskich stale najeżdżających województw ukraińskich jak strat demograficznych jak materiałowych wynikających z grabieżczej polityki wojsk szwedzkich doby potopu jak wojsk moskiewskich od 1654 r. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warto tu wymienić szereg prac Andrzeja Gliwy, który poza omówieniem najazdów ordy tatarskiej na Rus Czerwoną i Ziemię Przemyską przedstawił zasady i taktykę działań Tatarów po rozpuszczeniu czambułów (działania asymetryczne)⁹⁶. Z kolei ponownie zniszczeniami doby potopu zajęli się badacze warszawscy, publikując nowe ujęcie dokonywanych zniszczeń przez wojska szwedzkie na terytorium Korony⁹⁷. W tym temacie cennym uzupełnieniem są wydane źródła dotyczące dewastacji i zniszczeń Warmii stale okupowanej przez wojska szwedzkie w tym okresie⁹⁸.

Ze względu na ograniczoną ilość źródeł badania religijności wśród żołnierzy i ich stosunek do różnych wyznań jest utrudniony⁹⁹. Badania nad religijnością żołnierzy oparte są przede wszystkim na analizie pamiętników, diariuszy i korespondencji żołnierzy; na podstawie których można odnieść wrażenie że Bóg w mentalności żołnierzy zajmował ważne miejsce ,ale o ich głębokiej wierze można już jednak powątpiewać. Słusznie zwraca uwagę J. Ryś, że życie żołnierza połowy XVII w. było omotane przesądami i gusłami i potwierdzają to pamiętniki żołnierzy , nie wyłączając ulubionego w tej mierze Jana Chryzostoma Paska¹⁰⁰.

Nie sposób także omawiając polską historiografię wojskową dla XVI-XVII w. pominąć edycji źródeł do dziejów wojen i wojskowości tego okresu¹⁰¹. W ostatnich bowiem latach wydano szereg istotnych źródeł odnoszących się do organizacji, struktury, liczebności (komputy wojska koronnego i litewskiego) oraz składu społeczno-narodowego armii

⁹⁴ J. Ryś, *Żołnierska paideia. Wychowanie i szkolenie wojskowe w Polsce XVI-XVII wieku*, Kraków 2019, s. 644.

⁹⁵ J. Piłatowicz, *Szkolnictwo wojskowe na ziemiach polskich do 1795 r.*, Siedlce 2018.

⁹⁶ Zob. monografię poświęconą tym zagadnieniom tego autora: A. Gliwa, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013 (tamże bibliografia prac tegoż autora).

⁹⁷ M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa 2015.

⁹⁸ *Warmia w dobie „potopu” szwedzkiego 1654-1660. Protokoły posiedzeń kapituły warmińskiej, korespondencja i akta*, oprac. A. Szorc, I. Makarczyk, Olsztyn 2008.

⁹⁹ Zob. rozdział pt.: *Sprawy wyznaniowe* w pracy M. Wagnera o kadrze oficerskiej w połowie XVII wieku, M. Wagner, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, s. 111-120.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 568-577. Por. M. Lenart, *Miles pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI – XVIII w.)*, Warszawa 2009.

¹⁰¹ Zob. M. Wagner, *Perspektywy edycji nowożytnych źródeł historyczno-wojskowych z XVII-XVIII wieku*, w: *Edytorstwo źródeł – ograniczenia i perspektywy*, pod red. A. Perłakowskiego, Kraków 2015, s. 69-90.

Rzeczypospolitej. Analizę źródeł wydawanych po 1989 r. a dotyczących zagadnień ustrojowych, społecznych, gospodarczych i religijno-oświatowych dokonał J. Wijaczka¹⁰². Na szczególną uwagę zasługuje edycja korespondencji Stanisława Koniecpolskiego hetmana w. kor. z lat 1632-1646 w opracowaniu A. Biedrzyckiej¹⁰³. W najbliższym czasie ukażą się edycje przygotowywane w ramach grantów NPRH a dotyczące korespondencji wojskowej hetmanów wywodzących się z rodu Potockich jak diariusz kancelaryjny hetmana w. lit. Janusza Radziwiłła, gdzie edytowane będą akta za lata 1649-1653. Dokonania w tym względzie dotyczące dziejów wojskowych zaprezentował M. Bauer, prezentując najnowsze edycje pamiętników wojennych, w tym diariuszy i relacji żołnierskich ponownie wydanych z nowym aparatem krytycznym¹⁰⁴. Z nowo wydanych warto wymienić kontynuację dalszej części diariusza Jana Antoniego Chrapowickiego¹⁰⁵, Wojciecha Dembołęckiego o dziejach Lisowczyków¹⁰⁶, Wawrzyńca Rakowskiego pamiętnik oz czasów wielkiej wojny północnej¹⁰⁷, pamiętnik wojenny Mikołaja Jemiołowskiego¹⁰⁸, pamiętniki Filipa Michała i Teodora Obuchowiczów¹⁰⁹, diariusz kampanii smoleńskiej 1633-1634 r.¹¹⁰, pamiętnik Jakuba Łosia¹¹¹ diariusz horodniczego grodzieńskiego Aleksandra Skorobohatego¹¹², diariusz Ulryka Werduma¹¹³, diariusz M.K. Kątskiego gen. artylerii koronnej¹¹⁴, pamiętniki F. Duponta o życiu i wojennych czynach Jana III¹¹⁵ czy roczniki Polski Wespazjana Kochowskiego¹¹⁶.

Warto także wymienić wydane ostatnio źródła ilustrujące kampanię żwaniecką 1653 r. w opracowaniu D. Milewskiego¹¹⁷ czy do dziejów wojny polsko-tureckiej w epoce powiedeńskiej M. Wagnera¹¹⁸.

¹⁰² J. Wijaczka, *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku...*, s. 59-65.

¹⁰³ A. Biedrzycka, *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646*, Kraków 2005.

¹⁰⁴ M. Bauer, *Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII wieku*, Kraków 2007.

¹⁰⁵ J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. III, (1669-1673), oprac. L.A. Wierzbicki, Warszawa 2009

¹⁰⁶ W. Szyber, *Wojciech Dembołęcki o Lisowczykach wierszem i prozą (1620-1621)*, Warszawa 2011.

¹⁰⁷ W.F. Rakowski, *Pamiętnik wielkiej wojny północnej*, oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002.

¹⁰⁸ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, oprac. J. Dzięgielewski (nowe wydanie), Warszawa 2000.

¹⁰⁹ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2001.

¹¹⁰ *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006.

¹¹¹ J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernejskiej*, oprac. R. Śreniawa-Szypowski, (nowe wydanie), Warszawa 2000.

¹¹² A.D. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000.

¹¹³ U. Werdum, *Dziennik podróży 1670-1672 oraz wyprawy polowej 1671*, oprac. D. Milewski, Warszawa 2012.

¹¹⁴ M. Kątski, *Diariusz wyprawy wiedeńskiej króla Jana III*, oprac. B. Królikowski, Lublin 2003.

¹¹⁵ F. Dupont, *Pamiętniki historii życia i czynów Jana III Sobieskiego*, oprac. D. Milewski, Warszawa 2011.

¹¹⁶ W. Kochowski, *Roczniki Polski. Klimakter czwarty (1669-1673)*, oprac. L.A. Wierzbicki, Warszawa 2011.

¹¹⁷ D. Milewski, *Kampania żwaniecka 1653 roku. Diariusze i relacje wojenne*, Oświęcim 2016.

¹¹⁸ M. Wagner, *Źródła do dziejów wojny polsko-tureckiej w latach 1683-1699*, Oświęcim 2016.

Na uwagę zasługuje dorobek edytorski Wojciecha Krawczuka, który wydał szereg cennych źródeł do wojen polsko-szwedzkich. Wymieńmy choćby tłumaczenie tegoż autora na język polski dzieła Samuela Pufendorfa o czynach króla szwedzkiego Karola X Gustawa w okresie potopu, które źródło jest cennym uzupełnieniem polskich narracji dotyczących zmagania Rzeczypospolitej ze Szwecją w tym okresie¹¹⁹. Tegoż autora mamy opracowania pamiętników Rutgera von Ascheberga¹²⁰ czy dworzanina Karola XII Johanna Hultmana¹²¹. Wielce cenną pozycją jest wydana w ramach serii Biblioteki Staropolskiej Myśli Politycznej prac Andrzeja Maksymiliana Fredry kasztelana lwowskiego o prawidłach wojny, która dotyczy nie tylko kwestii związanych z wyszkoleniem i uzbrojeniem żołnierzy, przygotowaniach do wszczęcia działań wojennych, przemarszy wojska i ich organizacji, ćwiczeń wojskowych młodzi szlacheckiej czy wreszcie uwag tyczących bezpośrednio prowadzonym działaniom wojennym¹²².

Z kolei w ramach serii edytorskiej Biblioteki dawnej literatury popularnej i okolicznościowej ukazało się szereg utworów bezpośrednio związanych z toczonymi działaniami przez Rzeczpospolitą w XVI i XVII w. jak poświęcone wielkim wodzom dowodzącym siłami zbrojnymi tak Korony jak Litwy. Wymieńmy jedynie kilka z nich ukazujących charakter wydawanych źródeł podkreślających chwałę oręża Rzeczypospolitej. Mamy tu na myśli prace Andrzeja Patrycego Nideckiego¹²³, Jana Głuchowskiego¹²⁴, Marcina Paszkowskiego, który w swych wierszach przedstawił m.in. wzięcie Smoleńska 18 czerwca 1611 r.¹²⁵ czy Samuela Leszczyńskiego żołnierza a zarazem poetę dokumentującego zwycięstwo Jana Sobieskiego pod Chocimem 11 XI 1673 r.¹²⁶

Należy także zwrócić uwagę na szereg wydawnictw źródłowych dotyczących zmagania Rzeczypospolitej z powstaniem kozackim B. Chmielnickiego i wojną z Moskwą autorstwa Piotra Borka. Z wielu edycji źródłowych powstałych w ostatnich latach należy wymienić:

¹¹⁹ S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa, króla Szwecji*, przetł. i oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013.

¹²⁰ R. von Ascheberg, *Dziennik oficera jazdy szwedzkiej 1621-1681*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 2014.

¹²¹ J.D. Hultman, *O panowaniu Karola XII króla Szwecji*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 2015.

¹²² A.M. Fredro, *Kwestia wojskowa czyli o prawidłach wojny i pokoju dwie księgi wraz z pewnymi pomniejszych pismami tegoż autora, tłumaczenie J.Chmielewska, B.Bednarek*, wstęp i przypisy M. Tracz-Tryniecki, Warszawa 2015.

¹²³ A.P. Nidecki, *Trzy mowy gratulacyjne z okazji zwycięstwa nad Moskwiczanami*, oprac. B. Awianowicz, Warszawa 2016.

¹²⁴ J. Głuchowski, *Wtargnięcie w Moskiewski Kraj Mikołaja Radziwiłła w roku 1568*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2017.

¹²⁵ M. Paszkowski, *Utwory okolicznościowe*, t. I-II, oprac. M. Kuran, R. Krzywy, Warszawa 2017.

¹²⁶ S. Leszczyński, *Classicum nieśmiertelnej sławy*, oprac. P. Borek, R. Krzywy, Warszawa 2016.

Samuela Leszczyńskiego potrzebę z Szeremetem¹²⁷, poematy rycerskie Jana Białobockiego poświęcone dokonaniom kniazia Jeremiego Wiśniowieckiego¹²⁸, poezję o wojnie polsko-kozackiej w początkowym okresie powstania B. Chmielnickiego¹²⁹, relację z oblężenia Kamieńca Podolskiego z 1672 r. Stanisława Makowieckiego¹³⁰ czy zajęcie Lwowa w 1704 r. przez wojska szwedzkie¹³¹. Cennym uzupełnieniem diariuszy i pamiętników z okresu powstania kozackiego z 1648 r. są relacje wojenne wydane przez M. Nagielskiego złożone z diariuszy znanych pamiętnikarzy epoki: Jakuba Michałowskiego i Andrzeja Miaskowskiego¹³². Z innych źródeł o proveniencji wyraźnie wojskowej warto wymienić diariusz drogi króla Zygmunta III pod Smoleńsk¹³³ czy polonika pochodzące z Archiwum Riksarkivet w Sztokholmie wydawane przez zespół prof. Aliny Nowickiej-Jeżowej¹³⁴. Do okresu dymitriad mamy wiele źródeł wydanych w ostatnich latach; m.in. pamiętniki Józefa Budziły¹³⁵, Mikołaja Marchockiego czy Samuela Maskiewicza¹³⁶. Wielce cenną edycją jest opracowanie korespondencji hetmana w. kor. Stanisława Koniecpolskiego za lata 1632-1646, której lwia część odnosi się do zagadnień ściśle wojskowych, w tym powstań kozackich z lat 1637-1638, na co już zwracaliśmy uwagę¹³⁷, a także odnosząca się do problematyki polityczno-wojskowej korespondencja Krzysztofa Zbaraskiego koniuszego koronnego za lata 1612-1627¹³⁸.

Ze źródeł dotyczących wojen XVII w., poza drobnymi artykułami wydawanymi w czasopiśmie naukowych wymienimy diariusz ekspedycji inflanckiej z 1621 r.¹³⁹ oraz akta

¹²⁷ S. Leszczyński, *Potrzeba z Szeremetem hetmanem moskiewskim i z Kozakami w roku pańskim 1660 od Polaków wygrana*, oprac. P. Borek, Kraków 2006.

¹²⁸ J. Białobocki, *Poematy rycerskie*, oprac. P. Borek, Kraków 2004.

¹²⁹ *Arma cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648-1649)*, oprac. P. Borek, Kraków 2005.

¹³⁰ S. Makowiecki, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Kraków 2008.

¹³¹ J.T. Józefowicz, *Lwów utrapiony in anno 1704*, oprac. P. Borek, Kraków 2003.

¹³² *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648-1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999.

¹³³ *Diariusz drogi Króla JMci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611*, oprac. J. Byliński, Wrocław 1999.

¹³⁴ Zob. S. Niemojewski, *Diariusz drogi spisanej i różnych przypadków pociesznych i żalonych prowadząc córkę Jerzego Mniszka, Marynę, Dymitrowi Iwanowiczowi w roku 1606*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2006.

¹³⁵ J. Budziły, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dimitrów od 1603 do 1612 r.*, wyd. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995.

¹³⁶ *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie 1610-1612*, oprac. M. Kubala, T. Ścieżor, Kraków 2005.

¹³⁷ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646*, wyd. A. Biedrzycka, Kraków 2005.

¹³⁸ *Korespondencja Krzysztofa księcia Zbaraskiego koniuszego koronnego 1612-1627*, oprac. A. Filipczak-Kocur, Opole 2015.

¹³⁹ J. Kunowski, *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2007.

i diariusz Komisji okrętowej Zygmunta III z lat 1627-1628 opracowany przez W. Fenrycha¹⁴⁰. Warto także wymienić dorobek edytorski J. Bylińskiego i W. Kaczorowskiego, którzy opublikowali szereg ciekawych źródeł do panowania Zygmunta III oraz rokосу sandomierskiego¹⁴¹. Ten skromny zestaw źródeł wydanych w ostatnim okresie a dotyczących w sposób bezpośredni lub pośredni dziejów wojen i wojskowości świadczy, iż edytorstwo tego typu materiałów rozwija się dość dobrze, choć należałoby podjąć starania nad edycją tak materiałów skarbowo-wojskowych znajdujących się w polskich i zagranicznych bibliotekach i archiwach, które stanowią swoisty „nervus belli” prezentowanej tematyki. Także mimo prac opartych na kwerendach źródłowych T. Srogosza należałoby edytować protestacje jakie znajdujemy w aktach grodzkich i ziemskich na wojsko, które świetnie pokazują relacje pomiędzy wojskiem a społeczeństwem szlacheckiej Rzeczypospolitej. Analiza także testamentów kadry dowódczej ził zbrojnych Rzeczypospolitej pozwala na uzyskanie szeregu informacji nt. znaczenia religii w życiu wojskowych, stanie ich aktywów; innymi słowami pozwala odpowiedzieć na pytanie czy służba wojskowa prowadziła do uzyskania urzędów i nadań, które zmieniały status towarzystwa chorągiewnego.

Przeglądu dokonań nad historiografią nie tylko polityczno-wojskową doby panowania Jana III Sobieskiego, ale całokształtem jego działalności na polu dyplomacji, gospodarki, kultury, mecenatu artystyczno-naukowego, dokonał Marek Wagner, zwracając uwagę nie tylko na dokonania w tej mierze polskich historyków ale perspektywy badawcze dla naszych młodszych kolegów¹⁴². W tym miejscu ograniczymy się do pozycji monograficznych, które powstały po 1995 r. i dotyczyły spraw wojska i wojskowości. Poza wymienioną już pracą M. Wagnera o wojnie polsko-tureckiej w latach 1672-1676, która stanowi podsumowanie badań wielu historyków nt. zmagañ Rzeczypospolitej z Portą Otomańską¹⁴³ epoka ta doczekała się swoistego renesansu w polskiej historiografii, głównie w postaci wielu szczegółowych publikacji artykułowych takich autorów jak J. Maroń, Z. Hundert, M. Markowicz, D. Milewski, R. Sikora, J. Sowa, K. Bobiatyński, A.A. Majewski, A. Gliwa,

¹⁴⁰ *Akta i diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627-1628*, oprac. W. Fenrych, Gdańsk-Gdynia 2001.

¹⁴¹ S. Łubieński, *Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego w 1593 r.*, tłum. A.B. Jocher, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2009; Idem, *Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606-1608*, tłum. S. Szczygieł, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2009; J. Sobieski, *Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617-1618*, oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2010.

¹⁴² M. Wagner, *Perspektywy badań historyczno-wojskowych czasów Jana III Sobieskiego*, „Prace Historyczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 2, Kraków 2019 (w druku).

¹⁴³ M. Wagner, *Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676*, t. I-II, Zabrze 2009; Idem, *Źródła do dziejów wojny polsko-tureckiej w latach 1683-1699*, Oświęcim 2016.

M. Sawicki, P. Kroll czy Z. Chmiel¹⁴⁴. Tu wymieniamy jedynie pozycje monograficzne, które otwierają dalsze perspektywy badawcze nad epoką Jana III Sobieskiego. Z nich zwracamy uwagę na prace M. Wagnera¹⁴⁵, W. Wasilewskiego¹⁴⁶, A. Witkowicza o wojskowości tureckiej w konfrontacji z armią sprzymierzonych w roku 1683¹⁴⁷, R. Sikory¹⁴⁸ i Z. Hunderta¹⁴⁹. Z postulatów dotyczących badań nad epoką Jana III autor wymienia:

- konieczność edycji nowych materiałów źródłowych, które obecnie możemy pozyskiwać z kwerend z archiwów wschodnich: białoruskich i ukraińskich,
- opracowanie biografii wielu wyższych dowódców wojskowych: regimentarzy czy generałów jednostek zaciągu cudzoziemskiego w obu komputach armii Rzeczypospolitej,
- brak opracowań projektów konfederacji tak wojsk koronnych jak litewskich w latach 90., a w szczególności konfederacji po śmierci Jana III w 1696 r. Piotra Baranowskiego,
- na swych historyków oczekują takie tematy jak finansowanie wojska koronnego w ww. okresie, wojskowej służby zdrowia, inżynierii wojskowej, czy logistyki wojennej szczególnie doby wypraw mołdawskich Jana III,
- opracowanie gwardii nadwornej jak jednostek gwardii komputowej Jana III i jego rodziny w kompucie koronnym,
- opracowanie monografii prezentującej działalność, znaczenie i spełnianą rolę arsenałów królewskich tak w Warszawie jak Lwowie, do których mamy obfite materiały źródłowe, głównie rękopiśmienne,
- opracowanie dziejów artylerii w dobie panowania Jana III,
- brak monografii ukazującej sztukę dowódczą hetmana, a następnie monarchy Jana III, choć w tym zakresie mamy pierwsze próby zmierzenia się z tym tematem¹⁵⁰,
- brak syntezy dt. relacji polsko-kozackich, tj. relacji Jana III z Kozaczną zaporoską, jej wykorzystaniem w kampaniach mołdawskich i faktycznego stosunku Sobieskiego do problemu kozackiego,

¹⁴⁴ Wielu z tych autorów opublikowało swe badania w trzytomowym wydawnictwie wydanym przez Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie: t. 1. *Marszałek i hetman koronny Jan Sobieski*, Warszawa 2014; t. 2, *Król Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1674-1683*, Warszawa 2016; t. 3, *Jarżmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684-1696*, Warszawa 2017; wszystkie pod red. D. Milewskiego.

¹⁴⁵ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702). Polityk i dowódca*, t. I-II, Siedlce 1997; Idem, *Kampania żwaniiecka 1684 roku*, Warszawa 2013

¹⁴⁶ W. Wasilewski, *Wyprawa bukowińska Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*, Warszawa 2002.

¹⁴⁷ A. Witkowicz, *Czerwone sztandary Osmanów. Wojna roku 1683 opisana na nowo*, Warszawa 2016.

¹⁴⁸ R. Sikora, *Husaria pod Wiedniem 1683*, Warszawa 2012.

¹⁴⁹ Z. Hundert, *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672-1676*, Oświęcim 2012; Idem, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669-1673*, Oświęcim 2014.

¹⁵⁰ T. Górski, *Jan III Sobieski jako wódz*, „Teki Gdańskie”, t. X/XI, 2009, s. 85-122.

-opracowanie syntezy wojny polsko-tureckiej w okresie powiedeńskim, tj. w okresie gdy Rzeczpospolita znalazła się w Lidze Świętej (1684-1699).

Jak widzimy postulatów badawczych tylko w odniesieniu do epoki Jana III, które w swym opracowaniu przedstawił M. Wagner jest sporo, co nie oznacza realnego postępu w badaniach jakie miało miejsce w pierwszej i drugiej dekadzie XXI w. Dobrym prognostykiem jest fakt włączania się do grona badaczy nie tylko epoki króla Jana III młodych badaczy nie tylko z ośrodków wiodących w badaniach nad tą epoką (Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) ale innych historyków.

Warto także zwrócić uwagę na publikacje porównawcze dotyczące krajów ościennych a stworzone przez polskich historyków. Na uwagę zasługują tu prace J. Wimmera¹⁵¹, S. Augustowicza¹⁵², P. Krokosza¹⁵³, A. Witkowicza¹⁵⁴ i kilku innych historyków (w opracowaniach artykułowych).

To krótkie zestawienie dotyczące głównie wydanych monografii w ostatnim 20-leciu nie wyczerpuje listy prac, które się ukazały w zbiorach studiów, księgach jubileuszowych i innych pozycjach okazjonalnych. Wiele z nich dotyczących opracowań rodów arystokratycznych w I Rzeczypospolitej podsumowuje dotychczasowe nad nimi badania a często uzupełnia naszą wiedzę o dokonaniach ich przedstawicieli, w tym także działających na polu Marsa; mamy tu na myśli pokłosie konferencji dotyczących Radziwiłłów¹⁵⁵, Sapiehów¹⁵⁶ czy 3-tomowe wydawnictwo pod red. D. Milewskiego tyczące Jana III Sobieskiego począwszy od okresu hetmańskiego po schyłkowy okres jego rządów w objęciach jarzma Ligi świętej.

Podsumowując dokonania polskich historyków zajmujących się dziejami wojen i wojskowości XVI-XVII w. należy stwierdzić, że pod względem liczby publikacji sytuacja przedstawia się nieźle. Szczególnie XVII w. tak pod względem badań nad liczebnością sił zbrojnych Rzeczypospolitej, struktury i organizacji jej armii, składu społeczno-narodowego kadry i żołnierzy czy wreszcie kosztów jej utrzymania prezentuje się okazale. Jednak zakres prac tematycznych jest zauważalny. Dominują bowiem opracowania bitew i kampanii szczególnie u młodych historyków; wiele z tych opracowań pozbawionych szerszych

¹⁵¹ J. Wimmer, *Polska-Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI-XVIII wieku*, Oświęcim 2013.

¹⁵² S. Augustowicz, *Przebudowa wojska pruskiego w latach 1655-1660. U źródeł wczesnonowożytnej armii*, Oświęcim 2014.

¹⁵³ P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.

¹⁵⁴ A. Witkowicz, *Czerwone sztandary Osmanów. Wojna roku 1683 opisana na nowo*, op. cit.

¹⁵⁵ Radziwiłłowie. *Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, pod red. K. Stępnika, Lublin 2003; *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, pod red. M. Nagielskiego i K. Żojdzia, Warszawa 2017.

¹⁵⁶ *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, pod red. K. Stępnika, Lublin 2007; *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI-XIX wieku*, t. 1, *Sapiehowie*, pod red. T. Ciesielskiego i M. Sawickiego, Opole 2018.

kwierend rękopiśmiennych powiela dotychczasowe ujęcia nie wnosząc do tematyki nowych ustaleń tak do przebiegu działań jak założeń taktycznych obu stron konfliktu. Tym bardziej, że syntez dotyczących wojskowości XVII-wiecznej wiele nie mamy; dotyczy to także opracowań poszczególnych rodzajów broni: jazdy, piechoty i artylerii. Jedynie opracowanie dziejów piechoty, jak to już wcześniej przedstawiłem, J. Wimmera spełnia te kryteria. W o wiele lepszej sytuacji, mimo znacznie mniejszej liczby publikacji, są historycy wojskowi specjalizujący się w badaniu dziejów wojennych XVI w. a to za sprawą trzytomowej syntezy Marka Plewczyńskiego, który wyznaczył dalsze kierunki badań ,pozostawiając czytelnikom całościowe opracowanie nie tylko przebiegu działań wojennych, ale struktury, organizacji naczelnego dowództwa czy składu społeczno-narodowego wojska.

Na znaczący spadek zainteresowań historyków historią gospodarczą zwrócił uwagę J. Wijaczka, analizując polską historiografię wczesnonowożytną po 1989 r.¹⁵⁷ Dotyczy to także zagadnień związanych z funkcjonowaniem armii gdyż bez sprawnego aparatu skarbowego nie uda się ani wystawić oddziałów, ani utrzymać ich długo w służbie. Doświadczała tego Rzeczpospolita niejednokrotnie a konfederacje żołnierzy z powodu nie otrzymywania żołdu były plagą głównie dla społeczeństwa narażonego na grabieże i przechody nieopłaconego wojska. Stąd podjęcie badań nad skarbowością, funkcjonującymi systemami opłacania żołnierzy, inflacją z czym wiąże się istotne zwiększenie kosztów utrzymania żołnierzy, cenami uzbrojenia i wyposażenia wojska, ośrodkami ich produkcji, kosztami poszczególnych kampanii, ich organizacją od strony logistycznej czy wreszcie wydolnością państwa w zapewnieniu aparatury wojennej , uzbrojenia i wyposażenia swych sił zbrojnych jest koniecznością.

Z tymi problemami wiążą się wyrażane przez szlachtę poglądy na temat uzdrowienia sytuacji, tj. zwiększenia podatków, ich rzetelnej dystrybucji i rozliczania niesumiennych dowódców z zawyżania stanów porcji i koni w swych jednostkach. Oczywiście skomplikowany system administracji podatkowej i długa droga od uchwał sejmowych do wypłacenia realnego żołdu żołnierzom prowadziły do opóźnienia w podejmowaniu działań zbrojnych, a w konsekwencji do słabnięcia dyscypliny i morale w wojsku, dezercji i narastania rabunków i grabieży. Warto także podkreślić, iż tematyka wojskowa była dominującą niejednokrotnie w obradach sejmów walnych i zgromadzeniach sejmikowych. Szlachta uważała się za władną ingerować nie tylko względem skali zaciągów, tj. liczebności wojska, ale także jego organizacji, rodzaju zaciągów, preferując jednostki autoramentu

¹⁵⁷ J. Wijaczka, *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku*, s. 34-38.

narodowego, a także organizacji przechodów i lokacji oddziałów w królewskich. Tematyka wojskowa jest zatem obecna niemal we wszystkich opracowaniach sejmików szlacheckich a także monografiach prezentujących obrady sejmów Rzeczypospolitej. Tej tematyki jednak nie poruszono w niniejszym artykule.

Warto także podnieść postulat zajęcia się w znacznie większym stopniu relacjami wojska z władnym społeczeństwem. Z jednej strony bowiem żołnierz-szlachcic był obrońcą swej ojczyzny z drugiej strony po zakończeniu służby często doświadczał jako zwykły obywatel represji w postaci szkód, grabieży i zniszczeń swych dóbr przez przechodzące oddziały¹⁵⁸. Stąd konieczność wykorzystania obfitych w księgach grodzkich i ziemskich materiałów w postaci protestacji nie tylko obywateli na wojsko, ale żołnierzy na gminy wiejskie a często także wojskowych na swoich kamratów z racji walki o przyznawane konsystencje dla jednostek w tych miejscowościach. Badania, które zapoczątkował T. Srogosz należy kontynuować, podejmując także trud edycji ciekawych protestacji ukazujących codzienne życie żołnierza tak w obozie jak na stanowiskach.

¹⁵⁸ M. Nagielski, *Żołnierz-obywatel w służbie Rzeczypospolitej w XVII wieku*, w: *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, pod red. Z. Anusika, Łódź 2007, s. 97-119.